

רועים ואינם נראים

חוסן, פגיעות ואקלים הכיבוש
בקהילות רועים פלסטינים בשטחי C

מילות מפתח: רעייה, כיבוש, חוסן, סוציו־אקולוגיה, אקולוגיה פוליטית, שינוי אקלים, ניידות, שטחי C

תקציר

מאמר זה עוסק בקשר שבין שינויי האקלים, שיח האקלים המלווה אותם והכיבוש הישראלי. המאמר הוא פרי עבודת שדה אתנוגרפית הבוחנת כיצד רועים פלסטינים, החיים בשטחי C תחת שליטה ישראלית, חווים את לחצי הכיבוש ואת לחצי האקלים ומתמודדים עימם. המאמר מראה כי לחצים אלה מצטיירים ככוחות שאינם ניתנים להפרדה, ואף מכוננים זה את זה.

הכותבות מבקשות להודות לשני קוראים אנונימיים וכן לדותן הלוי ולנתליה גוטקובסקי על קריאתם הבלתי מתפשרת והערותיהם המועילות. תודה גם לאסמהאן זמרי ותמר כהן על האפשרות להכיר קהילות רועים נוספות ועל השיתוף בידע, ולד"ר אבשלום באבד וד"ר אילן סתוי על ההפניות המדעיות. תודה כמובן לבני ובנות קהילות הרועים, שלצערנו לא ניתן לציין כאן את שמותיהם, שפתחו לפנינו את ביתם וחלקו עימנו ידע ותובנות, דבר שאינו מובן מאליי.

טענתנו היא שהכיבוש מתפקד עבור הרועים הפלסטינים גם כמשטר אקלימי וכסוג של אלימות סביבתית-אקלימית המייצרת סוציו-אקולוגיה חדשה של פגיעות, שבתוכה משתבשים מנגנוני החוסן וההסתגלות האקלימיים של קהילות הרועים. בחלקו האמפירי של המאמר נתאר את השיבושים הסביבתיים המתרחשים כתוצאה מפרקטיקות מדיניות של שליטה ישראלית ומפרקטיקות מתנחליות לא-מוסדרות של השתלטות על שטחי מרעה, הגבלת תנועת עדרים ומניעת גישה למים ולמשאבים נוספים. פרקטיקות מגוונות אלה מעצבות מחדש את דפוסי הרעייה והתנועה העונתיים של הרועים הפלסטינים ועדריהם.

חלקו התאורטי של המאמר מעוגן במסגרת שמציעה האקולוגיה הפוליטית כאפיסטמולוגיה הבוחנת באופן ביקורתי את המונחים החדשים-ישנים הרווחים הן במחקר והן במדיניות של משבר האקלים. המאמר מתמקד בפער שבין מונחי שיח האקלים ובין האופן ששינויי אקלים הדרגתיים מצטלבים עם לחצים אחרים. בהיבט התאורטי טענתנו היא שאף על פי שהרועים הפלסטינים בקהילות הנחקרות יודעים להתמודד עם תופעות אקלימיות כמו בצורת ממושכת, שיטפונות ותנאי חום קשים, תנאי החיים תחת כיבוש מכוננים אותם כפוליטי אקלים. הסיבה לכך היא שהכיבוש משבש את הנדידה העונתית של קהילות הרועים הנוודיות-למחצה ומערער את הגמישות, את החוסן, את הידע האקלימי ואת ההסתגלות לשינויי אקלים עונתיים ושנתיים המאפיינים קהילות רועים באזורנו ובעולם. כלומר, מונחי שיח האקלים הרווח מקבלים משמעות חדשה בהקשר של קהילות אלה.

המאמר מבקש לתרום לפיתוח "אקולוגיה פוליטית של ישראל ופלסטין" כשדה מרכזי במחקר החברתי של שינוי האקלים.

מבוא

נואר 2022, צפון בקעת הירדן. פאדי, רועה פלסטיני כבן 50, עומד בשולי כביש צר ומשובש המחבר בין שני צירי התנועה הראשיים הנמתחים לאורכה של בקעת הירדן – ציר אלון (578) וכביש הבקעה (כביש 90; ובפי הפלסטינים: شارع الغور – "דרך הבקעה", الشارع على الحدود الأردن – "הדרך שליד גבול ירדן" או الالتفافي – "העוקף") – ומשגיח על עדר הצאן שלו. "אני מפחד שמתנחלים ידרסו אותם אם הם יעברו כאן", הוא מסביר ומרחיק את בעלי החיים שלו לצידה המערבי של הדרך. במשך כל אותו בוקר

במרעה שמר פאדי בדריכות על העדר שמא יעלה על הכביש, אף כי מכוניות כמעט שאינן חולפות בו. את אחת מהשתיים שעברו שם זיהינו מייד – רכב שטח של מתנחל, בעליו של עדר בקר. המאחז שהקים ממוקם כמה עשרות מטרים מהנקודה שבה שכן עד לפני 20 שנה בית משפחתו של פאדי. הכביש המתפתל בין גבעות וואדיות חלף בעבר בלב שטחי המרעה של פאדי ובני משפחתו, שהשתרעו עד לגדות נהר הירדן. מאז שהגיעו תושבי המאחזים היהודים לאזור, הפך הכביש הצר לגבול לא־רשמי, אך אפקטיבי, החוסם תנועת עדרים ואנשים מקהילתו של פאדי ומקהילות סמוכות. מקרי דריסה מתרחשים מדי כמה חודשים וכבר פגעו בבקר ובצאן של רועים פלסטינים מהאזור. תדירים יותר הם אירועים שבהם חיילי צה"ל דורשים מפאדי ומאחיו להרחיק את עדריהם מהמקום בתואנה שמדובר בשטח אש. הכביש אינו עובר בשטח אש והחיילים אינם מציגים צו המורה על שטח צבאי סגור, אך חודשים ארוכים הרועים הפלסטינים נמנעים מלחצות את הכביש שבעבר היה לא הרבה יותר מרצועת אספלט מכורסמת שצבאים חוצים אותה בדילוגים ושיחי רותם גדלים משני עבריה.

מאותה נקודה על הכביש אנו משקיפים מטה. צינורות שחורים מובילים מים אל שקתות שהמתנחל הציב עבור עדר הבקר שלו. גם הללו עוברים בלב מה שנותר משטח המרעה של הקהילה. רחוק יותר, בשפכי ואדיות, נראים כתמים חומים של חלקות בעל מעובדות. "אלה השדות שלי", פאדי אומר. "לפני 1967 כולם היו בדואים. כולם רעו עדרים. אבל עכשיו רבים עברו לחקלאות, עובדים בתעשייה או בישראל".

בסֶבֶלָה¹ קהילתו של פאדי, המונה כ־30 בני אדם ומורכבת מארבעה משקי בית – של פאדי, של שני אחיו ושל אביו – יש כאלף ראשי צאן בהרכב האופייני לאזור, כלומר כ־85% כבשים והיתר עיזים. בכל בוקר, בין החודשים ספטמבר ויוני, מטפס כל אחד מהאחים עם עדרו על הקיר הצפוני של הוואדי, שלאורכו ערוכות בקתות הקהילה, דירי הצאן וסככות הבישול שלה, ויוצא למרעה. באותו בוקר של חודש ינואר היו הגבעות באזור מכוסות בפלומת עשב ירוקה ודקה, דלילה בהשוואה לעונות קודמות. אנו מתבוננים בצמחי העֶפּוּב, שהם חלק מתפריט החורף של האנשים והצאן. נבואתו של פאדי מלפני כמה שבועות, שבתוך עשרה ימים העכוב יגדל דיו, התבדתה. לא ירד מספיק גשם. בשל מיעוט המזון מיהרו החיות הרעבות והצמאות לשוב הביתה בצהריים, ואנחנו בעקבותיהן.

1 שמות הקהילות והאנשים המצוטטים במאמר וכן פרטים מזהים אחרים שונו כדי להגן על פרטיותם וביטחונם.

הנשים שהמתינו במאהל הגישו מים ו"בליל" (מספוא יבש מעורב) לעדר ותה וכרוב ממולא לאנשים.

"היום לא נשאר לי כלום. האדמה שלנו מוגבלת בגלל שהמתנחלים השתלטו עליה", מספר פאדי לפני שאנחנו יורדים בחזרה אל הוואדי. "לפני שהם באו, לא הייתי צריך להאכיל את העדר בבית. חוץ מחודש אחד בחורף. חודש חודשיים וזהו. אחרי זה כל הזמן הם אכלו מההר. היו לי חלקות מרעה גדולות על האדמה שלי, האוכל אף פעם לא נגמר [...] היום אין אוכל כאן על ההר, אנחנו רועים כל יום באותו מקום. אין לי חלקות אדמה לרעות בהן". לשאלה אם תזונת המשפחה השתנתה משיב פאדי בשלילה אבל מציין, כפי שאמר לנו בעבר, שבשל צמצום מרחב הרעייה והצורך להזין את העדר במזון מוגש, הוכפלו ההוצאות על העדר במאות אחוזים ונשאר פחות כסף למשפחה.



תמונה 1. רועה בצפון הבקעה מכנס את עדרו במתחם המשפחה שאליו שב לאחר נדידת שלהי הקיץ צילום: שחר שלוח

הניסיון לשוחח על ההתמודדות עם קשיים סביבתיים עם נשים וגברים דרומה מביתו של פאדי, בקהילה המרוחקת זיתון, מסתיים תמיד בסיפורים שלכאורה אינם קשורים לתנאים בסביבת המחיה הפיזית שלהם. שתי נערות, הצועדות לבית הספר בשמש הקופחת בקיץ, או ברוח, בקור ובבוץ הדביק שיוצרים שיטפונות, מספרות על הפחד מהחיילים ומהמתנחלים העוצרים אותן בדרכן לבד באין רואה. כשאנחנו שואלות במה כרוך המעבר של משק הבית כולו למיקום החורף, משיבות הנשים הנושאות בנטל המעבר שהן חוששות שמא מאהלי הקיץ והציוד שהשאירו מאחור יוגדרו על ידי הצבא "מבנה חדש", ועל כן מועד להריסה, ולא יהיו שם באביב בשובן. הן מספרות על החלטה של כמה מהן להישאר גם בחורף במיקום הקיץ הבוצי והפתוח לרוחות כדי להימנע מלכתחילה מסיכון כזה.

מאמר זה נולד מתוך עבודת שדה אתנוגרפית בקהילות רועים פלסטינים בבקעת הירדן ובחלקיה ההרריים של הגדה המערבית, הכפופים לשליטה ישראלית. במאמר – המסתמך על תצפית בשינויים סביבתיים ותשתיתיים באזורים אלה, ובעיקר באופן שחברי וחברות קהילות הרועים חווים אותם – נבקש להבין את "האקלים של הכיבוש" ואולי גם את "כיבוש האקלים": אותן סוציו-אקולוגיות, מרחבים תרבותיים, חברתיים ואקולוגיים, המיוצרים שוב ושוב כמרחבי פגיעות, חוסן ופליטות, כלומר כסדר חברתי-טבעי חדש, במפגש שבין לחצי הסביבה והשינויים האקלימיים ובין לחצי הכיבוש.

נפתח בהצגת גישתנו התאורטית והמתודולוגית – גישת האקולוגיה הפוליטית – המקדמת ראייה ארטיקולטיבית² ופוליטית של שינויי אקלים; נמשיך לאפיון הרועים ביחס לשיחי אקלים של פליטות, פגיעות וחוסן; ולבסוף נגדיר את האופן שהאקלים נחוה ומתואר על ידי הרועים עצמם, באמצעות מה שנכנה "שיבושים סביבתיים". בעיקר נראה כיצד שיבושים אלה באים לידי ביטוי בשלושה תחומים הנוגעים לניידות אקלימית: ניהול העדרים והרעייה, היערכות לשינויים ולמאפיינים עונתיים וניהול חי היום-יום, המשפחה ומשק הבית.

2 ארטיקולציה (היבור) היא מונח מלימודי התרבות המציע דרך לבטא ולייצג חיבור של רכיבים שונים יחד ברגע נתון לתצורה חברתית, בהנחה שחיבור זה אינו מובן מאליו. כך למשל, פרקטיקות קולוניאליות יוצרות ארטיקולציה בין שיוך לאומי או אתני ובין מצב סביבתי. עוד על ארטיקולציה כמתודה וכתאוריה ראו אצל Slack, 2006.

אקולוגיה פוליטית כאפיסטמולוגיה ביקורתית של שינויי אקלים

אקולוגיה פוליטית היא תחום הזוכה לעלייה מטאורית במגוון שדות אקדמיים בעשורים האחרונים, ולאחרונה גם בתחום של שינויי האקלים. בשני העשורים הראשונים להופעתה הייתה האקולוגיה הפוליטית תגובה ל"אקולוגיות א-פוליטיות" (כפי שהוגדרו בידי העוסקים בהן), שפעלו תחת מעטה של "אובייקטיביזם טכנו-מדעי", וכתגובת נגד, בעיקר משנות ה-80 של המאה ה-20, לטבען הא-פוליטי של האקולוגיה התרבותית ושל "לימודי מפגעים" (Hazard Studies) (Robbins, 2020). כלומר, האקולוגיה הפוליטית הייתה, ועודנה, פרויקט אפיסטמולוגי שיעדו ניתוח אמיתות רווחות ופשטניות מדי בנוגע ליחסים שבין חברות ובין סביבתן הטבעית (Perreault, Bridge, & McCarthy, 2015, 4-5). באמצעות מחקר איכותני של מצבי אי-ודאות ופגיעות סביבתיים-חברתיים, בעיקר באזורים המכונים כיום "הדרום הגלובלי", עסקו העבודות המוקדמות בתחום בדקונסטרוקציה של הסברים נפוצים כמו צפיפות אוכלוסין, ניהול קרקע לקוי ובורות של המקומיים בנושאים של רעב (ניגריה), בליית קרקע (נפאל) וצמצום היערות (ברזיל) (Blaikie, Cameron, & Seddon, 1980; Watts, 1983; Hecht, 1985). האקולוגים הפוליטיים קידמו הסברים חלופיים לתהליכים אלו, כאלה הנטועים בכלכלה פוליטית, בהדרה, בקפיטליזם קולוניאלי ובניצול על ידי מדינות דכאניות, אגב התייחסות לאחריותם של כל אלה לבצורות, לזיהום קרקע, אוויר ומים ולסיכונים אחרים. מאוחר יותר החלו אקולוגים פוליטיים לנסח גם חלופות מדויקות יותר וביקורתיות לניתוחים ולפתרונות נאו-מלאתוסיאניים, גלובליים וחובקי כול למשבר הסביבתי (Swyngedouw, 2011; Perreault, Bridge, & McCarthy, 2015; Watts, 2016).

העיסוק הגובר בימינו בשינויי האקלים כאנתרופוגניים, ובעיקר ההתמקדות באזורי פגיעות, מחברים את האקולוגיה הפוליטית במידה רבה לתחומי העיסוק המקוריים שלה: הניסיון להבין פגיעות וסיכון כמיוצרים חברתית ופוליטית, ההצטלבות שבין עוני ובין הידרדרות סביבתית והתמורות בשל יחסי טבע וחברה שהתפתחו במשך מאות שנות דינמיקה קפיטליסטית עם תוצאות גלובליות, אגב התייחסות לנסיבות ייחודיות ומקומיות, בעיקר בחברות שוליים.

ואולם מה שהופך את האקולוגיה הפוליטית כמסגרת אנליטית-אפיסטמולוגית ביקורתית לרלוונטית יותר מאי פעם ללימודי האקלים קשור דווקא, באופן פרדוקסלי, לפופולריות הגוברת של שיח האקלים ולנרמולו. אקולוגים פוליטיים מביעים דאגה מעליתן הכמעט הגמונית של מסגרות חשיבה ישנות-חדשות על שינויי האקלים כתפיסות מחקר ומדיניות

שגורות, ובכללן החזרה לדיון ההיסטורי בהסתגלות (adaptation) ובעליית המונחים "חוסן" (resilience), "סיכון" ו"ניהול סיכונים" בהקשר של פגיעות אקלימית (climate vulnerability). הפעם, שלא כמו בשנות ה-70, תפיסות אלה נטועות בכלכלה של שוק חופשי, נאו-ליברלי. טענתם של אקולוגים פוליטיים היא שתפיסות אלה מכתבות מדיניות טיפול במשבר האקלים ההופכת אוכלוסיות וקהילות לאובייקטים חישוביים ואת עצמן לסוג של ממשל, בדומה למה שמישל פוקו הגדיר כאדמיניסטרציה של תהליכי חיים או biopower (Foucault, 2008; Joseph, 2013; Watts, 2015). האקולוגים הפוליטיים מזהירים גם מפני תיאורים ארמגדוניים של שינויי האקלים, המחמיצים תהליכים מקומיים קצרי טווח ובקנה מידה קטן יותר שאף על פי כן גורמים סבל רב ומתרחשים במקומות רבים בעולם.

אפשר לומר, אם כן, שלשיח האקלימי-חברתי החדש יש נטייה לדה-פוליטיזציה של ההשלכות החברתיות, הפוליטיות והחוקיות של שינויי האקלים, מחד גיסא, אך גם לפוליטיזציה יתר שלהן, מאידך גיסא. מחקר הולך ומתעצם עוסק בהתנהלות הרשמית הטרנס-לאומית והלאומית של מדיניות אקלים. שדה מחקרי זה הוא פוליטי מעצם עיסוקו ב"פוליטיקה גדולה", אבל מנקודת מבט תאורטית הוא לוקה בדה-פוליטיזציה של הסביבה מאחר שהשאלות הנשאלות בו מנותקות משאלות של צדק אקלימי ומהקשר חברתי ופוליטי ספציפי אמפירי, שבו עשויים להתגלות תהליכי ייצור דיאלקטיים של שינוי אקלימי. כלומר, הפופולריות של פוליטיקת האקלים החדשה היא גם חולשתה המעשית והתאורטית; היא הופכת לשיח ממשלי-כלכלי מופשט ומצמצם, נטוע במידה מסוימת בעולם בינרי, המורכב מצד אחד מאקלים חיצוני, המחולל או עלול לחולל איומים חסרי תקדים, ומצד שני ממערכות חברתיות המושפעות ממנו ומאופיינות בפגיעות משתנה (Swyngedouw, 2011; 2019). מה שנדחק החוצה משיח האקלים הוא מקומם וחוויותיהם של יחידים וקהילות, וכן ההטרונגניות הרבה והתובנה העשירה באשר לאינספור הדרכים שבהן אקלים משתנה, מצטלב ונחווה עם לחצים אחרים.

הבנה מלאה של שינויי אקלים ושל שיח האקלים החדש כוללת, על פי האקולוגיה הפוליטית, מציאויות מורכבות, מבני שליטה, שונות קהילתית וכוחות הפועלים על אוכלוסיות חשופות ופגיעות. הבנה מסוג זה דורשת המשגות רחבות ושפה חדשה המפנה את המבט אל תהליכים אקלימיים, ומנגד גם הבנה של דקויות וארטיקולציות הנוגעות לאופן השפעתן הממשי של תצורות שינויי האקלים, החומריות והשיחיות. בתצורות שיחיות כוונתנו למונחים המלווים את שיח האקלים כרעיונות וכנרטיבים (פגיעות

אקלימית, חוסן, הסתגלות וניידות), שלצד השינויים הביופיזיים המוחשיים מתפקדים גם כשיח מומחים גלובלי-לאומי המעצב הבנה, מדיניות ופתרונות בעבור מי שנכללים או מודרים ממנו וקובע מי ומה נראים בתרחישי האקלים או נעדרים מהם (Farbotko & Lazrus, 2012; Liverman, 2015; Watts, 2016).

עבודתנו מבוססת על עמדה תאורטית דומה לביקורת לעיל. אנו מציעות להתמקד ביחסים סוציו-אקולוגיים כחלופה לדגש היתר שניתן לממשל, לכלכלה ולקטגוריות ריקות בשיח שינויי האקלים. אנו מבקשות לטעון שככל קטגוריה אחרת בשיח הציבורי, גם קטגוריות המשמשות לניתוח סביבת-אקלימי אינן מתקיימות מראש ביציבות ובנפרד ממציאיות אחרות ומהקשר ספציפי מורכב ואינן תוצאה לינארית של מצב אקלימי. קטגוריות כמו פגיעות, חוסן, הסתגלות וניידות הן חסרות ערך אנליטי כשלעצמן. הן נחוות באופן ממשי (כ-embodied experience) באופנים לא-שווים ומכוננות דרך יחסיהן עם "פיסות מציאות אחרות" (Castree, 2002; McNamara & Gibson, 2009, 476) כמו כיבוש, אלימות מדינתית או מיליטריזם ותלותם של רועים בשטחי מרעה שחלקם שייכים לבעלי אדמות פרטיות.

כתיבה ברוח זו על שינויי אקלים בישראל ובשטחי פלסטין הכבושים עודה מועטה, והיא אינה מספקת את ההבנה של מנגנוני הייצור של סיכון, אי-ודאות ופגיעות סביבתית אקלימית או של השפעתם. בספרות המחקרית העוסקת בישראל ובפלסטין יש מגמה של תשומת לב גוברת למנגנוני ניהול היסטוריים, שיפור ושליטה סביבתית על אוכלוסיות ומשאבים ולתפקיד ההיסטורי של אימפריאליזם וקולוניאליזם בייצוב ההגמוניה הצינונית-סביבתית ודפוסי הפיתוח הלא-שווים באזור. לאחרונה עסקו מספר מחקרים גם ביחס ההיסטורי לחיות משק של פלסטינים, לאגר-אקולוגיה מסורתית ולרעייה כאל מאפיינים מרכזיים באורח החיים הפלסטיני המערערים את הסדר הקולוניאלי והמדינתי. השליטה על תנועת אנשים ובעלי חיים והגבלתה מתוארות במחקרים אלו כחלק מטיהור אתני או ממחיקת המרחב התרבותי, המסורתי והחקלאי הפלסטיני (ראו למשל Alout, 2009; Braverman, 2009; 2013; Davis, 2016; Tesdel, 2017; Gutkowski, 2018; 2021; Dajani, 2020; Gottesman *et al.*, 2021). ואולם למרות חשיבותן בביסוס היסטוריה סביבתית ביקורתית, עבודות אלה מתייחסות בעיקר להיסטוריה חקלאית והתיישבותית ופחות

להיבטים של שינויי אקלים ושל שיח האקלים בישראל ובפלסטין.³ גם המשכה של פרקטיקת הרעייה כהישרדות וכהתמודדות לנוכח שינויים סביבתיים או לנוכח הכיבוש כהתנגדות לו נעדר לגמרי מעבודות אלה.

אנו טוענות כי התמקדות בקהילות הרועים החיות תחת כיבוש מאתגרת את ההבנה של שינויי אקלים ואת השיח האקלימי בכך שאינה מאפשרת יישום אחיד ונקי של מונחיו. בשני החלקים הבאים נפתח כיוון זה באמצעות השאלה כיצד נראה האקלים של הכיבוש: מהם היחסים בין "הסתגלות", "ניידות אקלימית" ו"חוסן" בקהילות רועים החיות תחת הכיבוש, וכיצד יחסים אלה מאתגרים את המונחים במובנם המקובל ומלמדים על הכיבוש כייצור מצב ייחודי של פגיעות ופליטות אקלימית.

הכיבוש כסוציו-אקולוגיה של שיבושים סביבתיים בקהילות הרועים

שינויי אקלים באזורנו, המתרחשים כבר בהווה, מתוארים בעבודות מדעיות כמגמות שעיקרן ירידה בכמות המשקעים הממוצעת, עלייה לאורך השנים בתקופות בצורת ושינויים בעוצמת אירועי הגשם ולפיכך גם במידת החלחול. כל אלו גורמים למחסור מקומי במים ולשינויים בזמינות המרעה הטבעי (Kafle & Bruins, 2009; Ziv et al., 2014). אבל השאלה כיצד תופעות אלה נחוות ומתוארות בידי קבוצות שונות באזורים שונים, וכיצד מתעצב מחדש הנוף החברתי והטבעי באמצעות פרקטיקות חברתיות-סביבתיות, אינה נשאלת מספיק.

3 יוצאת דופן היא עבודתה של סופייה סטמטופולורובינס (Stamatopoulou-Robbins, 2018), העוסקת ביחסים שבין הסתגלות כניהול של אי-ודאות אקלימית ובין העתיד בהקשר של מלחמה, כיבוש ומשבר כלכלי ברשות הפלסטינית. גם דוחות של ארגוני זכויות אדם נוגעים, גם אם באופן לא-אקדמי, בסוגיות אלה (קנוניץ, 2021; כרם נבות, 2022). ראו גם עבודתם של עומר טסדל, יוסרה עות'מאן וסאהר אלח'ורי על היחסים שבין שינוי נופים אגרו-אקולוגיים ובין חוסן מערכתי על רקע שינויים חברתיים-כלכליים בגדה המערבית (Tesdel, Othman, & Alkhory, 2019).

במהלך ההתבוננות בחיי היום-יום הקשים של הרועים הפלסטינים, שחושפת גם את המשותף עם חייהם של רועים במקומות אחרים במזרח התיכון ובעולם,⁴ הבחנו בתהליך שאנחנו מכנות "שיבושים סביבתיים": הפרות הדרגתיות של דפוסי רעייה, תנועה עונתית של רועים ועדריהם והתארגנות משפחתית וקהילתית בזמן ובמרחב. שיבושים סביבתיים אלה הם שינויים בקצב ובהיקף שונה מן התיאורים הארמגדוניים של שינויי האקלים. אלה שינויים בפרקטיקות שבמשך דורות תפקדו כתגובות של רועים לאתגרי הסביבה הביופיזית במרחב המחיה שלהם. השיבושים מחריפים בשנים האחרונות על רקע שינויי האקלים, ולא כתוצאה ישירה שלהם, והם מיוצרים במידה רבה בשיטתיות באמצעות טכנולוגיות של כיבוש: פרקטיקות מדינתיות של שליטה ישראלית, צבאית בדרך כלל, ופרקטיקות מתנחליות לא-מוסדרות של השתלטות על שטחי מרעה, הגבלות על תנועת עדרים של פלסטינים ומניעת גישה למשאבים. במקרים רבים שני סוגי הפרקטיקות פועלים יחד. לפיכך "הסובייקטיביות הסביבתית" (Raffles, 2002; Agrawal & Bauer, 2005), כלומר התנהלותם הסביבתית והאקלימית של הרועים, מתעצבת יותר ויותר על ידי פרקטיקות של כיבוש; והכיבוש באזורים אלה הוא בבחינת משטר אקולוגי-אקלימי, שכן במונחי שיח האקלים הוא מאתגר את מנגנוני החוסן וההסתגלות של הרועים ומעצים את פגיעותם. ניהול הרעייה והעדר, כמו גם ניהול משק הבית כולו, מחייב ערנות, דריכות ותגובה מתמדת לשינויים שהכיבוש מחולל לא פחות משמחייבים השינויים בסביבה.

הכיבוש כמשטר אקלימי, או כ"ממשליות" אקלימית במונחי של פוקו,⁵ מייצר לפיכך סוציו-אקולוגיה חדשה: שטחי המרעה והאנשים החיים בתוכם – שחוו שינויים גאופוליטיים ויודעים להתמודד עם תופעות אקלימיות משתנות כמו בצורת, שיטפונות, חיים באזור צחיח ותנאי חום קשים – מעוצבים מחדש כסביבות העוברות מדבור מקומי וכסובייקטיבים פגיעים אקלימית, הסובלים ממצבים שניתן לכנותם "פליטות אקלימית"; וכל זאת לא מפני שהם מגיבים לקטסטרופה אקלימית קיצונית, אלא משום שהם חיים ב"פוליטיקה של אי-ודאות" (Scoones & Stirling, 2020) הנובעת מן ההחרפה של שינויים סביבתיים, כגון

4 לדוגמה, נטישת תחום המרעה בעקבות בצורות מתמשכות והקצאת מים לא-שוויונית בסוריה ובצפון אפריקה (De-Chatel, 2014; Gleick, 2014; Waha *et al.*, 2017); או החמרה בפגיעותן האקלימית של הקהילות רועים באזורים שונים בכדור הארץ (Fisher, 2015) בעקבות תהליכי פיתוח לא-שוויוניים.

5 אקולוגים פוליטיים הרחיבו את מושג הממשליות של פוקו למונח "ממשליות אקולוגית" (Valdivia, 2015) כדי לתאר כיצד הסביבה הופכת להיגיון שלטוני. אנחנו משתמשות במונח באופן דומה כדי לתאר היגיון ממשלי אקלימי.

בצורות, המתרחשים בשנים האחרונות, ומטרור מתנחלי מתגבר, שהחמיר, בעיקר מאז 2017, עם הנסיקה החדה במספר המאחזים באזור (נרחיב על כך להלן בחלק "לחצי רעייה ומדבור מקומי"). בתוך כך הרועים מאבדים בהדרגה את "הניידות האקלימית", כלומר את הגמישות החברתית והכלכלית המאפיינת אותם תרבותית והיסטורית, המעניקה להם יציבות, וגם את סביבת המחיה שלהם כפי שהכירו אותה.

נשאלת השאלה אפוא אם יש ערך אנליטי לתיאור של תהליך הכיבוש כחלק מהתופעות של שינויי האקלים. בספרות המחקר מתוארים כבר פערים והבדלים בחוויה של שינויי האקלים במונחים "אפרטהייד אקלימי" ו"קולוניאליות אקלימית" (Sultana, 2022) כדי להדגיש היבטים של צדק אקלימי ושעתוק דפוסים אימפריאליסטיים, קולוניאליים וקפיטליסטיים אל תוך עידן שינויי האקלים. ספרות זו קוראת לדה־קולוניזציה של שיח האקלים באמצעות מחקר מדוקדק יותר הן של המנגנונים המכוננים והן של החוויה הממשית של תהליכים אלו. טענתנו התאורטית־מתודולוגית דומה.

ראשית, אנו טוענות כי הכיבוש מתפקד כמשטר סביבתי־אקלימי שיש לו השלכות ממשיות על אוכלוסיות שפגיעתן בסביבתן מועטה. כלומר, לצד השפעתם האזורית של שינויי אקלים אוניברסליים מתקיים גם ייצור פוליטי של שינויים ביופיזיים ושל פגיעות וסיכון אקלימיים, המתרחש על ידי פגיעה בתשתיות, אלימות, הגבלות תנועה ועקירות. עם כניסתו של שיח האקלים למוסדות המדינה והחברה, חשוב להבין כיצד ייצור, בניגוד לתוצאה, של "אי־יציבות" (Scoones & Stirling, 2020), "סיכון" ו"פגיעות אקלימית" (Watts, 2016) של מרחבים סוציו־אקולוגיים הוא חלק מהמנגנון המדינתי והחברתי האקלימי ולכן מחייב התייחסות. שנית, אנו טוענות כי הכיבוש מעניק משמעות חדשה למונחים גלובליים המשמשים שיח מדיניות זה. בחינת המונחים "פגיעות", "ניידות אקלימית", "חוסן" ו"הסתגלות" בהקשר של קהילות הרועים הפלסטינים מאתגרת את שיח האקלים הנורמטיבי וחותרת תחת הנרמול והדה־פוליטיזציה שלו.

עם זאת אין כוונתנו לדבר במאמר במונחים אקלימיים בשם הרועים או להציע שיח מומחיות המסיט את תשומת הלב מן החוויה הייחודית והמקומית שלהם. ניסינו לאמץ במהלך המחקר עמדה קשובה במטרה להביא אל הדיון הביקורתי דאגות וחוויות של רועים ורועות ולהצליבן עם השיח האקלימי כדי לקדם, ולו במעט, את הבנת מקומן בשיח הצדק האקלימי, כמו גם את הבנת ממדיו האקלימיים.

פליטות וניידות אקלימית

על פי האקולוגיה הפוליטית, הבנת שינוי האקלים מחייבת תשומת לב לפרקטיקות של שימוש במים ובאדמה, חלוקת תשתיות, מוסדות הון ושלטון החוק (או היעדרו), אלימות, רשתות תמיכה וסיוע, ובמידה רבה גם ניידות (Farbotko & Lazrus, 2012). אקולוגים פוליטיים מבקרים את המונחים "פליטי אקלים" ו"ניידות אקלימית" כפי שנהוג להשתמש בהם בשיח הציבורי הגלובלי, הכופה הבנה של האקלים כגורם יחיד וחד-כיווני, הדוחף לניידות אקלימית, להגירה ולעקירה. במילים אחרות, על פי הגישה הרווחת, הסביבה היא ש"דוחפת" ליצירת פליטים. כך למשל, העובדה שיחסי הכוח המעצבים את יכולתן של חברות להגיב הם ההופכים מצב אקלימי קיצוני לאסון, נעדרת במידה רבה מן הדיון.

יתרה מזו, המונחים "ניידות אקלימית" ו"פליטי אקלים" מעוררים אסוציאציה של קטסטרופה, המקבלת חיזוק בסרטים תיעודיים, במאמרים אקדמיים, במסמכי מדיניות וכו', המתארים במילים חריפות את ההשפעות ששינויי האקלים יחוללו בדפוסי הניידות האנושיים. מסמכים אלה מתארים מיליוני קורבנות אקלים הנוטשים את בתיהם ששקעו מתחת לפני הים העולים, שרידי התיישבות אנושית באזורים עזובים שנהרסו מהתפשטותם של מדבריות, נשים וילדים סוחבים מטענים שהצילו משאריות סופה, מחנות פליטים של דיירי הדרום הגלובלי מאכלסים מרכזי ערים, ועוד ועוד (Farbotko & Lazrus, 2012; Liverman, 2015). הקשר של דפוסי ניידות או התיישבות למסורות סביבתיות היסטוריות והעובדה שעקירות כאלה מתרחשות על בסיס יום-יומי כחלק ממנגנוני חוסן של קהילות, משתרעות על פני זמן ממושך ותלויות בשילוב תנאים סוציו-פוליטיים וסביבתיים אינם מקבלים מקום בתיאורים אלה.

האקולוגיה הפוליטית מציעה לחשוב על שינויי אקלים, ובכלל זה על פליטות אקלימית, לא כעל מניע חד-כיווני וכמחזה אפשרי יחיד וחד-פעמי. במקום זה היא מציעה לבחון שינויי אקלים וניידות כחלק מרשת רחבה יותר של גורמים העשויה לפעול בדרכים שונות ובכיוונים שונים. לדוגמה, ריצ'רד בלאק, ולאחרונה גם דן רבינוביץ', הראו ששילוב תנאים חברתיים כמו אי-יציבות פוליטית, קונפליקט אלים, עוני קיצוני ושחיתות, המאפיינים במידה רבה גם את חייהם של המתגוררים בשטחי C, הולכים יד ביד עם הידרדרות סביבתית ועלולים ליצור תנאים לעקירה או לשיקום לא-מוצלח (Black, 1998; 2001; Rabinowitz, 2020). גישה זו עומדת בניגוד להגדרות הרווחות של פליטות ושל ניידות אקלימיות שהן גלובליות ומתבססות על ההנחה שהמונח יכול לתאר כל אוכלוסייה "פגיעה אקלימית" בעולם. המונח "פליטי אקלים" התפתח מן המונח "פליטי סביבה", שהשימוש בו החל

ב־1970 בד בבד עם הופעתם של משברים סביבתיים, בעיקר המדבור ביבשת אפריקה. שני המונחים מתארים, אז והיום, אוכלוסיות בסכנת עקירה או כאלה שנעקרו באופן זמני או קבוע עקב שינויים סביבתיים. "פליטי אקלים" הם אנשים הנאלצים לעזוב את בתי הגידול שלהם מייד או בעתיד הקרוב מפאת שינויים פתאומיים או הדרגתיים בסביבתם הטבעית המיוחסים לפחות לאחת מתוך שלוש השפעות של שינויי אקלים: עליית פני הים, אירועי מזג אוויר קיצוניים או בצורת ומחסור במים (Biermann & Boas, 2010).

ויכוחים על המידה ש"פליטי אקלים" צריכים להיות מוגנים על ידי החוק הבינלאומי משקפים את הבעייתיות של תיאורים אלה. למשל, איים נמוכים באוקיינוס השקט מונצחים, גם אם בניגוד לתפיסתם של תושביהם את עצמם (McNamara & Gibson, 2012; Farbotko & Lazrus, 2009), כנמצאים בקו החזית של עקירה תלוית אקלים, ואילו אוכלוסיות רבות באסיה, באפריקה ובאמריקה הלטינית, המתמודדות עם שינויים אקלימיים אחרים ועם הגירה המיוחסת הן לאקלים והן לתנאים פוליטיים, אינן מוגדרות באופן עקבי כפליטות. ישנן סיבות מוצדקות לשימוש במילים חזקות ובתפיסות מכליליות ואוניברסליות לנוכח האדישות הכללית כלפי חומרת המשבר האקלימי; ובכל זאת יש טעם לבקר הגדרות רחבות מדי, הממזערות הבדלים בהקשר תרבותי, פוליטי, היסטורי או כלכלי והממיינות "משתייכים יותר" או "מודרים" משיח פליטות האקלים. הגדרות אלה עלולות לחבל הן בתקשור הדחיפות ובאופן הטיפול במשבר האקלים והן בתיאור המציאות הנורמטיבית.

בהקשר של היחס שבין קהילות רועים, ניידות ופליטות אקלים נשאלת השאלה, ראשית, כיצד קהילות, המסתמכות כבר שנים על ניידות, מגדירות ומנווטות את חוויית שינוי האקלים ביחס לפרקטיקות אלו. גם השאלה אילו מדדים הקשורים לאורח החיים של רועים (זמינות מזון, הכנסה, הערכת הקשר בין כל אלה לאובדן מקום המחיה, וכן היחסים הפנים-קהילתיים) יכולים לספק תובנה ופתרונות מדויקים יותר באשר לניידות. הפתרונות שקהילות ומשפחות רועים בוחרות בהם עשויים לבטא ידע סביבתי המשמש להישרדות או, לחלופין, להיות צורה של פליטות אקלימית. חשוב גם לערער על תפיסה של ניידות עונתית ואזורית כמצב טבעי ופתולוגי של עקירות (Malkki, 1992), העלול להצדיק טיעונים המאפשרים גירוש והנחות מוצא על חברה בלתי מיושבת כפי שמתרחש בנגב (McKee, 2016). אך בד בבד יש גם לבחון באופן רחב יותר כיצד תנאים אקלימיים משתנים לצד החיים בצל הכיבוש מארגנים מחדש את האקולוגיה ואת הנוף החברתי וההיסטורי, ומה מקומן ומשמעותן של הניידות והתנועה העונתית והאזורית של קהילות הרועים ביחס לשינויים במשטר הכיבוש האקלימי.

שיבוש וגמישות בדפוסי רעייה

אוכלוסיות רועים נוודיות או נוודיות-למחצה, ובכלל זה קהילות הרועים בשטחי C, קובעות את מקומן, במצב אידאלי, לפי צורכי העדרים ולא לפי גבולות מלאכותיים (Mattalia *et al.*, 2018; Salzman, 2018). אתנוגרפיות קלסיות, כמו עבודתו של אדוורד אוונס-פריטצ'רד בקרב הנואר (Evans-Pritchard, 1940) ועבודתו של תלמידו טלאל אסד בקרב הקבביש (Asad, 1970), מדגימות דפוסי נדידה קבועים וצפויים המסונכרנים עם שינויים עונתיים ועם זמינותם של עשב ומים. אולם קיימותן הכלכלית של קהילות מבוססות רעייה תלויה במידה רבה בגמישות, ולגמישות זו שני ממדים ראשיים. ממד אחד הוא פרנסת המשפחה המסתמכת על מקורות משתנים על פי הצרכים והתנאים בזמן נתון (Markakis, 2004; Galvin, 2009). לדוגמה, הטענה, על סמך עבודה בקרב רועים וחקלאים באזורים היובשניים של אפריקה, שגם פסטורליות, כלכלה שמרננה היא רעייה, וגם חקלאות צמחים אינן אורח חיים במובן המהותני אלא "פעילויות טכניות שמקומן בכלכלה המקומית תמיד ירד או עלה, הן במונחים מוחלטים והן זו ביחס לזו" (Babiker, 2006, 187). הממד השני של גמישות בא לידי ביטוי בתוך מסגרת הרעייה הביטב המרחבי והטמפורלי, כלומר שינוי בתזמון הנדידה ובמסלוליה או בבחירת נקודות הרעייה על פי זמינות המשאבים, תנאי השטח וצורכי העדר. לדוגמה, גמישות בגישה לשטחים חקלאיים, בין באופן מוסדר וממוסד ובין על סמך קשרים אישיים, תורמת לא רק להסתגלות של עדרים ורועים לשינויים מקומיים, אלא גם משליכה מהרמה המקומית על הסתגלותה של המערכת הפסטורלית-חקלאית ברמה האזורית (Salpeteur *et al.*, 2017).

לגמישות יש גם פן תחרותי. הסתגלות מפוצלת (divergent adaptations) היא מונח המתייחס למצבים שבהם הסתגלות של קבוצה אחת פוגעת בהסתגלות של קבוצה אחרת, ונפוצים המקרים שבהם שינויים הסתגלותיים של חקלאי צמחים באים על חשבון שטחי המרעה של מגדלי עדרים ופוגעים באלה האחרונים על ידי גלישת החקלאות לשטחי מרעה פתוחים. ההסתגלות המפוצלת עלולה לפגוע גם בחוסנה של הקהילה הגדולה יותר, ולכן נדרשת מדיניות הרואה לנגד עיניה את צורכיהן של שתי הקבוצות (Snorek, Renaud, & Kloos, 2014). ברמה התאורטית נדרשת הבנה, שאינה חד-ממדית מדי, של קהילות ושלי יחסי הכוח בתוכן.

לנוכח פרקטיקות הגמישות המאפיינות קהילות רועים רבות בעולם מתקיימים גם מה שאנו מכנות "גורמי שיבוש" המשפיעים על דפוסי הרעייה. שיבושים שקל להצביע עליהם הם אלה הנגרמים מהצבת גבולות מדיניים או מעצם קיומה של ישות מדינית, שכן המדינה

מעוניינת לדעת מי הם נתיניה והיכן הם ממוקמים בתוך גבולותיה (מרקס, 1988; Marx, 1967). שיבושים מורכבים יותר נגרמים מן המפגש בין הגבלת הנדידה המוטלת על ידי המדינה במקרים מסוימים, עידוד מצד המדינה לנייד דווקא אוכלוסיות מסוימות במקרים אחרים או רצונן של אוכלוסיות מסוימות לעבור מטריטוריה אחת לאחרת כדי לחמוק מנחת זרועו של השלטון או כדי לשנות את מעמדן החוקי. לדוגמה, רועים ממערב סהרה, הסהראוי (Sahrawi), נעים בין מרוקו, שבה הם יכולים ליהנות ממעמד אזרחי, ובין מחנות הפליטים שלהם באלג'יריה בהתאם להזדמנויות כלכליות הנגזרות ממעמדם כאזרחים במקום אחד או כפליטים במקום אחר (Wilson, 2017).

מתודולוגיה

בשנים 2020 ו-2021 קיימנו סדרת ביקורים חוזרים בעשר קהילות רועים בנפות רמאללה (בהרי הגדה המערבית), יריחו (דרום בקעת הירדן) וטובאס (צפון בקעת הירדן), כולן בשטחי C, שעל פי הגדרתם בהסכמי אוסלו II הם שטחים שנכבשו על ידי ישראל ב-1967, נמצאים תחת שליטה צבאית ישראלית, ולאזרחים, למשטרה ולצבא מותרת הכניסה אליהם מישראל. שלוש מהקהילות המתוארות במחקר הן מיושבות (סדנטריות) וכל האחרות נוודיות-עונתיות. מספר הביקורים הממוצע בכל קהילה עמד בשלב כתיבת המאמר על 11, ומשכו של כל ביקור בין 4 ל-12 שעות, תלוי בעונה ובזמינותם של אנשי הקהילה. במאמר זה אנו מתמקדות בעדויות שנאספו בעיקר בשתי קהילות, אך ממצאים דומים נאספו גם בקהילות נוספות שאנו חוקרות.

מכיוון שהחיים בקהילות הרועים מאופיינים באי־ודאות, קידום מחקר אתנוגרפי בהקשר כזה מחייב התמודדות עם הבלתי צפוי המובנה בחייהן ויכולת להתגמש ולשלב כמה מתודולוגיות. שיטות המחקר נגזרו מהצורך לחוות בעצמנו לפחות חלק מן המשמעויות הפיזיות של תנאי החיים של הקהילות וכן להיות נוכחות פעילות בשדה (Law, 2004) ולא להסתפק בראיונות ובעדויות מילוליות בלבד. בביקורינו בקהילות הנחקרות שהינו בשטחי המרעה עם הרועים והצאן, בעונות שנה שונות ובשעות שונות של היום, התארחנו בבתי משפחות, והשתתפנו במטלות יום־יומיות כמו האכלת הצאן והשקייתו, חליבה, גיבון, איסוף חציר וזריעה בשדות. שיחות עם בני ובנות משפחות הרועים על חוויית הרעייה ואורח החיים האגרר-פסטורלי לכל אורך עונות השנה ובהווה לעומת העבר התקיימו במגוון דרכים: שיחות ספונטניות בשטח, במנוחה או בזמן הליכה (עם נציגים מכ-20

משפחות); כ-20 ראיונות מובנים עם יחידים; וראיונות בקבוצות מיקוד של נשים או גברים בקבוצות של בין חמישה לשבעה בישיבה באוהל. הראיונות המובנים וקבוצות המיקוד תומללו ותורגמו מערבית לעברית, ומתוכם זוקקו התמוות המופיעות במאמר זה.⁶

שיבושים סביבתיים בקהילות הרועים בשטח C

פרקטיקות הגמישות של הרועים הפלסטינים מתבטאות, כמו במקומות אחרים בעולם, במעבר בין אזורי מרעה על פי הצומח, זמינות האדמה, מזג האוויר, פניות בני המשפחה לרעות וזמינות מקורות המים. חריגה מדפוסי רעייה או נדידה, או לחלופין הישארות קהילה באזור אחד במשך שנים, לא בהכרח מעידות על ניידות אקלימית (תגובה ללחץ סביבתי) או על אי־קיומה. יש שהן מעידות על תגובה למצב המשלב כמה לחצים. במילים אחרות, סטייה מדפוסי רעייה שגרתיים עשויה להעיד דווקא על יכולתה של קהילת רועים לממש את כישורי ההסתגלות שלה בלא הפרעה. בה בעת הישארות באותו אזור עשויה להעיד גם על הגבלת תנועה ועל דיכוי, המצמצמים את יכולתה של הקהילה לשרוד שיבושים אקלימיים. ממצאי המחקר שיוצגו כאן מתמקדים בשיבושים של תנועה והתמקמות במרחב, לפעמים סמויים מן העין, הנכפים על קהילות ספֵּלָה ושכנותיה בצפון בקעת הירדן ועל קהילת זיתון בהרי הגדה כקהילות רועים המקיימות באופן מסורתי מידה מסוימת של נוודות. את ממדי השיבוש חילקנו לשלוש קטגוריות עיקריות: לחצי רעייה, שיבושים בנדידה העונתית ושינויים במשק הבית ובאורחות החיים. קטגוריות אלה שזורות זו בזו וההפרדה ביניהן מלאכותית, אך הן מסייעות להבין את השלכות השיבושים וכיצד הם מתקבלים, כמו גם את התגובות אליהם.

כמו קהילות שכנות אחרות באזור הבקעה, מאהלי המשפחות בקהילת סבלה ממוקמים בוואדי והמרעה מתקיים על הגבעות הסמוכות, ובחורף גם בוואדיות. חלקות מישוריות יחסית, הפזורות בין אזורי המרעה, משמשות לגידולי בעל ומדושנות בצואת בעלי חיים. האזור, המוגדר מדבר בצל גשם, שממוצע המשקעים הרב־שנתי בו מגיע עד ל-300 מ"ל,

6 אירועים רבים המתוארים בראיונות ובשיחות עם הרועים סוקרו בעיתונות ואף מתועדים ומצולמים בדוחות ובאתרי ארגונים לזכויות אדם. מפאת הדאגה לשלומם של הרועים ופרטיותם בחרנו שלא להפנות במישורין לתיעוד זה. אתרי "בצלם", "במקום", "פעילים למען הבקעה" ונוספים מספקים תיעוד חלקי.

יודע תנודות קיצוניות בין העונות. הקיצים ארוכים, חמים ויבשים מאוד, ובמהלכם הגבעות צחיחות כמעט לחלוטין, מלבד שיחי שיזף ורותם מועטים. הטמפרטורה בעונה זו עשויה לטפס ל-45 מעלות סלציוס. החורפים מתונים, אם כי בשנים האחרונות, כך מדווחים הרועים, שכיחים יותר לילות קרה. הגשמים מסייעים לכיסוי האדמה בירק, שנוסף על הזנת החיות מספק גם השלמת תזונה למשפחה באמצעות ליקוט. העשב מתייבש כליל עד יוני, אך מוסיף לספק חומר הזנה יבש עד אוקטובר או נובמבר. המשקעים גורמים לסביבת הבית להיות בוצית מאוד בחורף וכמעט בלתי נגישה לכלי רכב בהיעדר דרכים סלולות.

בביקורינו בקהילות בתקופת המחקר דיווחו לנו משפחות הרועים על קור קיצוני בלילות החורף, שהרגשנו בשרידיו גם בבוקר, על הצפות בעקבות גשמים ועל חום כבד, שחשנו בביקורינו במהלך הקיץ. מאהל אופייני עשוי מרצפת בטון יצוק ומשלד מתכת פשוט עטוף ביריעות פלסטיות או במשטחי פח. החשמל מסופק מלוחות סולריים, כך שהבידוד לקוי וחסרה גם אספקת חשמל בלילות הן בימי סגריר והן בימי קיץ לוהטים. לאחדות מהקהילות יש באזור המרעה בורות מים המנקזים את מי הנגר. במקרים רבים הבורות אינם מנוצלים משום שהצבא הישראלי מונע את עבודות התחזוקה העונתיות בהם או את הגישה אליהם. באזורים אחרים ידוע על סתימת בורות מים בידי מתנחלים. הדבר מגדיל את תלותן של הקהילות באספקת מים ממכלים ומגביל את תנועתן רק לאזורים שאפשר להגיע אליהם עם מכלים. אספקת המים בשיטה זו גם מייקרת מאוד את המחיר לקוב בשל עלות ההובלה.

בהיסטוריה של קהילת הרועים הפלסטינית זיתון, כמו בזו של רבות אחרות בגדה המערבית, יש אירועים מרובים של עקירה ומעבר כפוי. במלחמת 1948 פונו המשפחות של שבט כעאבנה זווידין מאזור הנגב לגדה. בתקופת השלטון הירדני הן התיישבו מדרום-מזרח לחברון, שם חיו עד 1970, אז הוכרז חלק מהאזור שטח צבאי סגור. ב-1971 התיישבה הקהילה בסמוך למעיין מצפון-מזרח לנפת רמאללה, ושנה לאחר מכן היגרה לאזור שמדרום לאותו מעיין בשל פוריות האדמה במקום. ב-1977 נבנה בסיס צבאי באזור זה והוא הוכרז שטח צבאי סגור, והקהילה נאלצה – שוב – להעתיק את משכנה ממזרח לאותו בסיס צבאי. שנים אחדות לאחר מכן הוקמה התנחלות במקומו של הבסיס הצבאי, וב-1986 הוכרז מקומה של הקהילה שטח אש והפך לאתר אימונים של הצבא. שוב נאלצה הקהילה להעתיק את מקומה. ב-1987 שבה הקהילה לאזור המעיין, שבו שטחי מרעה ומקורות מים, אולם בשנת 2000, לנוכח מחסור במקום למגורים, כמה מהמשפחות החלו לעבור לזיתון, שם הן חיות עד היום.

קהילת זיתון היא למעשה ביתן של מספר משפחות פליטים שהגיעו למקום בגלל שילוב של נסיבות האקלים והכיבוש. לכל משפחה היסטוריה של נדידה, פינוי והסתגלות משלה. אפילו בתחומיה של זיתון נעקרו משפחות הרועים כמה פעמים. הבחירה להתיישב בזיתון בסוף שנות ה־90 נבעה מכמה סיבות, הראשונה שבהן הימצאותם של שטחי מרעה. אחיו הבכור של מוכתר הקהילה, שביתו נמצא על צלע גבעה סמוכה הצופה על התנחלות, מספר שהוא היה הראשון בקרב אחיו שעבר לאזור ב־1997. "בחרתי באזור כי הוא לא היה בתוך שטח אש ובגלל שטחי המרעה", הוא מספר. "עכשיו יש לי שכן מתנחל", הוא מחייך ומצביע על מאחז חדש. ואכן, נוכחות הרועים הפלסטינים בשטח המרעה הצטמצמה בעקבות הגעתם של מתנחלי מאחזים לאזור לפני שנתיים-שלוש. עוד סיבה להגעת משפחות הרועים לאזור זיתון היא הטופוגרפיה של המקום, המתאימה לנדידה עונתית: מתחם החורף מספק הגנה מנזקי גשמים והצפות, ומתחם הקיץ נגיש יותר לטרקטורים המובילים מים לקהילה שאינה מחוברת לרשת מים. גורם שלישי למעבר לאזור הוא הימצאותן של מערות שיכולות להכיל את העדרים בימי הקיץ החמים ובעיקר כאשר הרועים מנועים מהתקנת סככות לצל. מרבית אזורי המערות האלה אינם נגישים כיום לרועים בשל סמיכותם למאחזי המתנחלים.

לחצי רעייה ומדבור מקומי

קהילת סבלה בצפון בקעת הירדן, שאליה משתייך פאדי, היא קהילה אגרו־פסטורלית שחיה באזור דורות רבים. לפני הכיבוש השתרעו שטחי המרעה והחקלאות של המשפחה המורחבת בין העיירה טובאס ובין גדות הירדן. רוב השטחים שימשו למרעה, אבל בני המשפחה עסקו גם בחקלאות וגידלו ירקות על גדותיו הפוריות של נהר הירדן. בשנות ה־90 הועבר בית המשפחה על ידי השלטונות הישראליים מלב שטחי המרעה לוואדי הקרוב מאוד לשטחיה של קהילת מַרְמִיָה הסמוכה מדרום, בתואנה שהאזור הוקצה לשמורת טבע.

ב־2017 התחוללה בגדה נסיקה במספר המאחזים – התנחלויות זעירות המונות בדרך כלל משפחה אחת וסביבה דיירים זמניים, ובמקרים רבים גם עדר צאן או בקר (קנוניץ, 2021; כרם נבות, 2022). כחלק מאותה נסיקה הוקם מאחז כמה עשרות מטרים מן המקום שבו שכן בית משפחתו של פאדי לפני ההעתקה הכפויה לוואדי. המאחז הוא חלק מרצף של התנחלויות ומאחזים שהקו הדמיוני המחבר ביניהם חוצה את התנועה ממערב למזרח של קהילות סבלה ומרמיה ושל כחמש קהילות רועים נוספות. הקו הדמיוני הופך לממשי

באמצעות ניסיונות גידור, בין היתר בגדר חשמלית, הרחקות של הרועים בידי חיילים והפעלת אלימות בידי תושבי מאחזים. בסתיו 2021 חוו הרועים תופעה חדשה של מבצעים משותפים, שבהם תושבי מאחזים הזעיקו זה את זה כדי לתקוף רועים פלסטינים בשטחי המרעה. אירועים אלה הסתיימו בפציעות ובמעצרים של הפלסטינים.

הדחיקה משטחי המרעה יוצרת מצב שבו העדרים רועים בסמוך זה לזה ומאלצת את הרועים לתאם ביניהם את הרעייה כדי שהעדרים לא יתערבבו זה בזה, עניין המוסיף לחץ על עומס העבודה שלהם ואתגר של חלוקת השטח לאורך היום ובמשך השבוע. תוצאה משמעותית לא פחות היא לחץ הרעייה המוגבר על השטח עצמו, המשפיע על הקיימות הכלכלית והאקולוגית של שטחי המרעה ועל איכות התזונה של העדרים ושל הרועים עצמם.

לחץ רעייה הוא מונח אקולוגי בדרך כלל, ערך הניתן לחישוב, המתייחס לדרישות המרעה והצרכים של כלל אוכלי העשב בשטח נתון ביחס לכמות הזמינה לצריכה (סתוי, 2000; Waters *et al.*, 2020). לחץ זה נקבע בידי הרועים, המווסתים את הרעייה לפי קריאתם את השטח ואת זמינות המרעה, או מנוהל "מלמעלה" על ידי רשויות מדינתיות. במרחב של קהילות הרועים הפלסטינים באזורי C לחץ הרעייה הוא מצב אקולוגי-חברתי המיוצר פוליטית על ידי הגבלה של תנועת העדרים והרועים, רשמית על ידי הצבא או באלימות מתנחלים בחסות המדינה. הגבלת התנועה יוצרת תופעה של רעיית יתר: במקום שאוכלי העשב ינועו לאחר זמן מה ליעדם הבא ויגונו את שטחי המרעה, נגרם עומס לחיכה שעולה על כושר הנשיאה של השטח ואינו מאפשר לצומח להתחדש, מצב שיש לו השלכות אקולוגיות נרחבות, בכלל זה סחף קרקע ושינוי במשטר הנגר. בספרות המחקרית נמתחת ביקורת על הקישור בין לחץ הרעייה ובין התנהלות לא-יעילה של רועים אגב התעלמות מאוכלי עשב פראיים ומהקשרים סוציו-אקולוגיים והיסטוריים-מרחביים המובילים למצב זה (ראו למשל Boles *et al.*, 2019). בעבודת השדה היינו עדות לטענות מצד מתנחל מאחז שאמר לאקטיביסטים ישראלים התומכים ברועים הפלסטינים, שהבדואים בסביבתו גורמים לרעיית יתר, בשעה שהוא עצמו, באמצעים אלימים ובעזרת הפעלת הצבא, מונע מעדריהם להתפרש על שטח גדול פי שניים לפחות מזה שהם רועים בו היום.

פאדי מעיד כי צמצום שטחי המרעה מאלץ את הקהילה להסתמך יותר ויותר על מזון מוגש לשם הזנת בעלי החיים, וכי הדבר הכפיל פי עשרה את ההוצאות על העדר והותיר פחות לצרכים אחרים של המשפחה והמשק. הזנת העדר במזון מוגש הובילה להתפתחותה של כלכלת משנה בזעיר אנפין. כמו קהילות אחרות גם הרועים בסבלה החלו לקנות

ב-2020 קליפות שקדים כדי להעשיר את תזונת העדרים. יעקוב, רועה מקהילת קָבוֹב, מספר, בעודו עסוק בסחיבת שקיות מלאות בשקדים מביתו, שקליפות השקדים יקרות אבל גם התבן יקר. את השקדים שמכר לנו שלפו בני המשפחה מערמת הקליפות השחומה שהונחה בין הבית ובין דיר הצאן. משפחות הרועים בחבוב ובקהילות אחרות דולות את השקדים המזינים והיקרים יחסית שנותרו בין הקליפות ומשתמשות בהם לצריכה עצמית, לכיבוד לאורחים ולמכירה. הרועים מקהילת מרמיה, שכנתה של סבלה, אינם מצליחים לספק לעדריהם את קליפות השקדים משום שנהג המשאית חושש מהחרמות שהיה עד להן בקהילה אחרת, והם משלימים את התזונה ב"בליל" – תערובת של שלפי דגנים. וטרינר שביקר בקהילה בינואר 2022 ציין במכתב שהכין עבור הרועים והפעילים הישראלים התומכים בהם לגבי אחד מעדרי מרמיה:

המרעה כעת נמוך מאוד ומספק רק חלק מדרישות המזון של העדר (מצב גופני של הכבשים לא במיטבו). כל חולבת זקוקה ל-2 ק"ג חומר יבש ליום לפחות. בהנחה שהכבשה אוספת במרעה כ-400 גרם חומר יבש (מקסימום) – כל היתר צריך לבוא מהבליל (1.6 ק"ג חומר יבש, כ-1.8 ק"ג בליל).

גם בקהילת זיתון, הצומח בשטח המרעה אינו מספק עוד את צורכי המשפחה. מתנובת העדר, שבזמנים טובים מספקת חלב לייצור גבינה ולמכירתה בערים סמוכות, נותר כעת מעט מאוד למכירה. הנשים מספרות שרק בסוף העונה הן משתמשות בחלב לייצור גבינות למכירה. בארות אחדות באזור המרעה של משפחת עיאש, המתגוררת קרוב יחסית לאזור המתנחלים המתרחב, יבשו. מאחר ששטחי הרעייה מוגבלים, המשפחה משתמשת בקליפות שקדים להעשרת התזונה ומוציאה כ-6,000 שקלים כל ארבעה שבועות על קניית מזון מוכן לעדר.



תמונה 2. קליפות שקדים כהשלמת מזון למרעה טבעי צילום: מירי לביא-נאמן

שיבושים בנדידה העונתית

בתקופת שיא היובש, מיוני או יולי עד אוקטובר, נוהגות קהילות צפון בקעת הירדן וההר לצאת לנדידה עונתית. לנדידה כמה מופעים: קהילת סבלה נהגה במשך חמש שנים, עד לקיץ 2021, לנוע אל אזור טובאס, בדומה לפרקטיקה מסורתית המכונה transhumance, שבה רועים ועדרים עולים בקיץ להרים ליהנות ממזג אוויר קריר יותר. במקרה של קהילת סבלה, המעבר נעשה בשנים האחרונות לא מטעמי נוחות אקלימית אלא כדי לנצל את מחיר המים הנמוך יחסית בטובאס לעומת המחיר של הובלת מים במכליות למקום מושבה של הקהילה. לאחר שנים אחדות שבהן ספגו המשפחות מסבלה שוד והרס של רכושן, הן העבירו את מחנה הקיץ שלהן לנקודה חדשה, מדרום, כדי שיוכלו להיות קרובות יותר למאהלים ולהשיג עליהם וגם לקנות מים במחיר נמוך מחקלאי פלסטיני המחובר לרשת המים, אף על פי שהמים שקיבלו ממנו היו מהולים מדי פעם בדשנים. במהלך עבודת השדה סיפרו לנו בני משפחתו של פאדי על תוכניתם לשכור בקיץ 2022 שומר שישיג על רכושה בוואדי ולא תהיה חייבת לחנות בנקודה המאלצת התפשרות על איכות המים והמרעה. רועים מקהילת אקחוואן נהגו להעתיק את כל משק הבית לנקודה מצפון-מזרח לביתם כדי ליהנות מקרבה למעיין וכדי לאפשר לעדר ללחוץ שלף בשדות סמוכים השייכים לחקלאים פלסטינים. בקיץ 2021 גודר המעיין. מוחמד, עאידה ובני ביתם עברו לנקודת הקיץ, אך נאלצו להוביל מים למחנה הקיץ שלהם אף שבמעיין היו מים.



תמונה 3. רועה משקה את עדרו בצינור שנמשך מבור מים, מרחק של קילומטר מביתו בערך צילום: שחר שלוח

בקהילת זיתון, שמרבית תושביה נדחקו מאזור המעיין שהציע תנאי מחיה טובים יותר, נוהגים, או נהגו, לבלות את החורף בהרים עד לחודש אפריל, שבמהלכו האזור מתחמם מאוד וצריכת המים גבוהה בהרבה. אבו עומאר מספר שבחודשי הקיץ כל עז צורכת כ־10 ליטר מים ביום. בקיץ האחרון לא הספיקה אפילו הכמות הזאת. מיקום החורף ההררי של המשפחה הוא בוואדי צר, מוגן מרוחות, שבו הקרקע אינה בוצית כמו בעמק, אך היא קשה ביותר לשינוע מכלי מים מלאים בגלל הנוף הטרשי והיעדר הדרכים. השנה כמה מבורות המים המשמשים את המשפחה על גב ההר, שתחזוקתם מחולקת בין בני המשפחה הצעירים, יבשים וריקים. לכן שונעו שני מכלי מים מלאים חלקית אל פסגת ההר חרף האתגר הטופוגרפי והכורח לטפס אליהם מהוואדי הצר המוגן מרוחות. בקיץ נוהגת המשפחה לרדת אל העמק. גם בעמק החום כבד ואין צל טבעי, אך לשם יכולים הרועים לשנע מים ולספק לעדר מרעה גם בשדות של פלאחים פלסטינים, שבחודשי החורף מעבדים את החלקות ובקיץ משאירים אותן לטיפולם של הרועים. "בעלי האדמות ואנחנו", מספר אבו עומאר בחיוך מריר, "מצאנו יחד דרך לחיות עם היהודים המתנחלים ועם הסביבה".

ההגירה של קהילת הרועים בזיתון אל אזורי החורף התרחשה ב־2021 מוקדם מהרגיל, בחודש אוקטובר, כשתנאים של קיץ עדיין שררו באזור, משום שבעמק הפעיל הצבא בחודש יולי מבצע חרמת רכוש והריסות מבנים, שהשאיר את נשות הקהילה והילדים נסערים. מכלי מים נוקבו והוחרמו, לוחות סולריים נלקחו, ומאהלים פשוטים וסככות נהרסו. משפחות אחדות בחרו לאחר האירוע לוותר לגמרי על המעבר למיקום החורף. המעבר מחייב להשאיר בעמק מבנים ומאהל ללא נוכחות בעליהם, ובימים אלה פירושו של דבר סכנה לאבדם. "עברנו למיקום החורף מוקדם משום שידענו שכאן בשטח הקשה הזה יטרידו אותנו פחות. אבל הפסדנו חודש של מרעה בעמק", מספרת לטיפה, רעייתו של אבו עומאר. "אני לא אוהבת להיות בבית החורף בקיץ", מוסיפה בתם אימאן, "אבל אנחנו מרגישים פה הקלה. את המבנים המחוברים לאדמה השארנו מאחור כך שלא ייחשבו מבנים חדשים וייהרסו, וכל מה שיכולנו לקחנו איתנו. לא יודעת מה נעשה אם לא נוכל לחזור במאי. אי־אפשר לחיות כאן למעלה בקיץ".

כמה משפחות מקהילת זיתון מוותרות בשנים האחרונות על מעבר למיקום החורף ונשארות בעמק כל השנה. משפחת דג'אר החליפה מיקום בעונת החורף פעם אחת מאז הגיעה לזיתון. בסוף חודש אוקטובר הטמפרטורות עדיין גבוהות והמשפחה מתכוננת לְבוא החורף; מסירה את כיסויי האוהלים הקלים ומחליפה אותם בכיסויי פלסטיק עבים

ואטומים. התמקמות חורפית בעמק מצריכה הכנות מיוחדות. אחת הנשים מכינה מעברי מים מסלעים וחרסית. "מאז שאנחנו לא עוברים, הדבר הכי חשוב זה להתרגל לסביבה ולהתכונן לשינויים העונתיים", היא מסבירה. "ככל שאנחנו נשארים יותר, כך אנחנו מתכוננים טוב יותר. אנחנו מכירים עכשיו את הסביבה ויכולים לשלוט בה לטובתנו. אם נתכונן היטב, אולי לא יהיה חשוב כל כך אם נישאר או נזוז. אין לנו עדיין הרבה שיטפונות, אבל הכי טוב שיהיו שבילי מים שירחיקו את המים מהאהל. יש לנו עכשיו גם כמה מכשירי חשמל, ואני מפחדת שמים ייכנסו לאוהל ויקלקלו אותם". אבל צמצום הנדידה ומעבר להתיישבות קבע שתהיה מותאמת לסביבה עדיין מאוימים במידה רבה על ידי המתנחלים ושלטון הכיבוש, והתאמת החיים בעמק לחורף מחושבת בזהירות. קרוואנים שנקנו כדי לספק הגנה טובה יותר בחורף אינם מוכנסים לשימוש מחשש שיוחרמו בידי השלטונות, וההכנות לחורף מתקיימות במחשבה על הימנעות מהצגת התבססות בשטח.



תמונה 4. מיקום חורף מוגן מרוחות ומשיטפונות. מקצת הרועים חוששים לעבור ונשארים בעמק החשוף יותר. צילום: מירי לביא־נאמן

משפחה אחת מקהילת זיתון ממוקמת בשיאו של הקיץ בנקודה שנראית מוזרה, על צלע הר תלול וחשוף לשמש וכמעט בלתי נגישה למים. המשפחה עזבה את מקום מגוריה הקודם בשנת 2019 והצטרפה לקרוביה שהתגוררו כבר בזיתון כעשור. במקומם הקודם נהנו ממקור מים, מעשבי תבלין וממגוון צמחים חד-שנתיים שיכלו לצרוך בקיץ. מתנחלים שהגיעו למקום והטרידו את המשפחה דרך קבע גרמו לה לעזוב. שינוע מים למקום החדש יקר, האדמה קשה ויבשה והצומח דליל, ומתנחל שהגיע למקום לאחרונה מפקח על כל ניסיון להקים מחסה לעדר. "אם היינו יכולים לחזור, היינו חוזרים. לא שילמנו על מים, ועכשיו טרקטורים יקרים מסייעים את המים בשבילנו. האדמה כאן סלעית והמקום חשוף לרוחות כל הזמן. הקיץ חם אבל החורף גרוע יותר, ולעיתים קרובות יש שיטפונות", אומרת הבת הגדולה נאדיה, אם צעירה לתינוקת בת שנתיים המוכנסת לערסל כשאנחנו יוצאות לחליבה בשמש הקופחת. הקרוואנים במקום שגרו בו קודם סיפקו מחסה בחורף וצל במשך היום בקיץ. כאן נשארים בני המשפחה חשופים לעיני המתנחלים.

שיבושים במשק הבית ובאורחות החיים

תצורת נדידה נוספת בבקעת הירדן היא של הנשים והילדים, בלי העדרים, לכפרים סמוכים. בצפון בקעת הירדן יעדי הנדידה הם הכפרים טובאס וטאמון שבאזור A. בעונה היבשה כמעט שאין חלב והמלטות, כך שאין צורך בחליבה מרובה ובגיבון, והנשים והילדים בחלק מהמשפחות נחלצים מהחום הכבד ששורר במאהלים הניזונים מחשמל סולרי מוגבל ומאספקת מים דלה. נדידה כזאת מתקיימת ברמות משתנות במרמיה, בסבלה ובקהילות אחרות. תצורת נדידה שלישית היא נדידת עבודה. עבד מקהילת זנבק עזב את ביתו למשך כל הקיץ, כשהעבודה עם העדר פחותה, לצורך עבודה בבנייה בישראל. עדרו הועבר לקרוב משפחה בטובאס והושב לקהילה בחורף. גם מוחמד מאקחואן נוהג לעבוד בקיצים בישראל, כאשר הדבר מתאפשר, ואז רעיית העדר נמסרת לידיו של קרוב משפחה.

מעבר לשיבוש בדפוסי הנדידה, ללחצי המרעה יש השלכות על חלוקת העבודה המגדרית והדורית בבית. כפי שהעיד פאדי, לפני בוא המתנחלים לאזור, הרוב המוחלט של הזנת העדר נסמך על המרעה. כעת, משהרועים נאלצים להסתמך יותר על מזון מוגש, האכלה נעשית בבית ודורשת ארגון של האבוסים, ניקוים ומילוקים במזון. מאחר שהעבודה נעשית בקרבת הבית, הנשים והילדים שותפים לה, והדבר מוסיף עוד נטל על המלאכות שבאחריות הנשים. מניעת גישה למקורות מים יוצרת השפעה דומה ומאלצת את המשפחות להשקות

את בעלי החיים בשקתות שליד הדירים. ההצטרפות לעבודות אלה, הכוללות בעיקר נשיאת דליי מזון ממתחמי האחסון אל הסככות והדירים, לימדה אותנו שמדובר במאמץ פיזי רב, בעיקר בסיום מרעה הבוקר בקיץ, כשחם מאוד, וגם בימי גשם בחורף.

נשות קהילת זיתון מתעוררות בשלוש בבוקר, גם בחורף וגם בקיץ, כדי להתחיל את יומן. ב־2021 התחברה קהילת הרועים, בעזרת ארגוני סיוע, למערכת סולרית המספקת חשמל בכמות מוגבלת. החשמל מספיק לתאורה, המקילה את הקימה המוקדמת בחשכה, ולאחזקת מקרר פשוט, המאפשר לשמור על חלב ומוצריו ועל מזון אך מנוצל בעיקר לקירור בקבוקי מים בקיץ. ילדי קהילת זיתון יוצאים בשבע בבוקר לבית הספר ממקומם על גב ההר או בעמק. הם מתעוררים בשש, אוכלים ויוצאים לדרך רגלית. המרחק בהליכה לבית הספר היסודי הקטן שבעמק ממחנה החורף הוא כשעה. בית הספר התיכון נמצא בכפר סמוך, והמרחק אליו בהליכה הוא כשעה ממחנה הקיץ וכשעתיים ממחנה החורף בהר. בביקורנו בחודש ינואר האחרון הייתה הטמפרטורה כאפס מעלות בבוקר, ובביקורנו בתחילת שנת הלימודים טיפסו הטמפרטורות בשעת הצהריים עד למעל 40 מעלות. הדרך לבתי הספר כרוכה בטיפוס על הר וירידה ממנו או בהליכה בבוץ עמוק בחורף. בימות החורף הילדים מצטיינים בזוג נעליים ובמכנסיים נוספים כדי שיוכלו להיכנס לכיתה נקיים מהבוץ הכבד. מאז שהעדרים אינם מספקים את צורכי המשפחה ומרבית הגברים יוצאים כבר בשעה שלוש לפנות בוקר לעבודה בישראל או בערים סמוכות, הילדים הולכים לבית הספר לבדם ואין אפשרות להסיעם. מרביתם מתעקשים להמשיך בשגרה זו למרות ההטרדות מצד מתנחלים ומצד הצבא בדרך.

לעיתים כמה מהנערים צריכים להישאר בקרבת המשפחה בהיעדרם של הגברים ולסייע ברעיית העדר. לאחרונה, לנוכח ההצקות מצד המתנחלים, גם גברים נאלצים להפסיד ימי עבודה בתקופת המרעה כדי ללוות את הילדים משום החשש לשלוח אותם ואת העדר לבדם לשטח. נשים סיפרו שוב ושוב על הקושי לתמוך בבת משפחה שאיבדה תינוק בן חצי שנה ובבת משפחה אחרת שעברה הפלה לאחר אירוע ההחרמה האחרון בגלל הדרכים הקשות, היעדרם של הגברים מהבית והעובדה שאת התזונה העונתית עושה כל משפחה בעצמה ולא הקהילה כולה, שלא כמו בעבר.

דיון ומסקנות: האקלים של הכיבוש - שיבושים שאינם נראים

תמורות אקלימיות, גם בקנה מידה מתון, כמו שינויי טמפרטורה, שיטפונות או בצורת, הן מרכזיות בחוויית היום-יום של קהילות רועים התלויות בטבע למחייתן ולקיום אורחות החיים שלהן. אבחנה זו נכונה גם לקהילות הרועים הפלסטינים בשטחי C, אף שהם אינם נוטים לתאר תופעות אלה במונחים הרווחים של שיח האקלים. השלכותיהן של התמורות האקלימיות באות לידי ביטוי בבריאות העדר, ומכאן – בקיימות הכלכלית של הרועים, בתזונה של משפחתם, בעומס הפיזי המתלווה לעבודה ולתנועה במרחב ואף בפירוק הקהילה, שחלקים ממנה עלולים להיעקר ממקום מושבם.

במאמרנו זה לא התמקדנו בסוכנות של חיות המשק עצמן או בפרקטיקות הסדרה מדינתיות של רעייה וחיות משק, אלא באלימות סביבתית המופנית כלפי רועים. את האלימות הסביבתית תיארו כאלמות אקלימית משום שתוצאותיה הן אי-יציבות אקלימית, כלומר פגיעה במנגנוני החוסן האקלימי ובהסתגלות האקלימית וייצור פגיעות אקלימית של קהילות הרועים וסביבתן. האלימות הסביבתית מעצימה את החשיפה המקומית לאתגרים אקלימיים עולמיים ואת חוסר היכולת להתגונן מפניהם. המגבלות המוטלות על דרכי ההתמודדות עם הסביבה המשתנה מייצרות גם מצבי פליטות ועקירה. אלימות זו, הפועלת באופן שכינינו "שיבושים סביבתיים", מתקיימת בחסות מדינת ישראל והצבא כהפעלת סמכות וסדר, אך בעיקר בדרכים לא-רשמיות בידי מתנחלים, באופן המבטא דווקא היעדר סמכות מדינתית, ואשר על כן קשה לזהות, למפות ולכמת אותה. אלימות זו כוללת הפחדה, החרמות רכוש והטלת סגר על בעלי חיים וסגירת מעיינות ושטחי מרעה באופן פתאומי בתואנה שהם שטחים צבאיים או שמורות טבע. מושאה של אלימות זו הוא הידע הסביבתי-תרבותי והחברתי של הרועים, המאפשר להם להגיב לאתגרי אקלים וסביבה עונתיים. המשמעות היא ששיבושים סביבתיים מופעלים כאלמות אפיסטמית (Spivak, 1988) כלפי ידע ומומחיות סביבתית, כלומר כלפי התנהלותם הגמישה של הרועים בסביבתם, כהפרעות יום-יומיות ומקומיות. השלכותיהם של שיבושים אלה דרמטיות ומחוללות תמורות בנוף הרעייה הסוציו-אקולוגי בזמן ובמרחב.

ההתבוננות בקהילות הרועים הפלסטינים המיושבים והנוודים-למחצה בשטחי C חושפת פער בין שיח האקלים הרווח ובין חוויית שינויי האקלים הנוכחית והממשית שעליה מצביעים בעשור האחרון אקולוגים פוליטיים (Swyngedouw, 2011; Sultana, 2022). קהילות הרועים מגלות שאף שאתגרי אקלים הם חוויה מעצבת מרכזית ונוכחת בחייהן, הם אינם פועלים ומפעילים את הרועים באופן ה"מצופה" מהם בשיח האקלים. שיבושים

סביבתיים מחוללים אתגרים תגובתיים ואקלימיים, שבניגוד למתואר בשיח האקלים הרווח נחווים כמגוון אירועים א־לינאריים על ציר הזמן ובמרחב, ובאופן לא־אחיד. מונחים כמו חוסן (יכולתן של מערכות חברתיות־כלכליות ואקולוגיות להתמודד עם מגמה, אירוע או הפרעה מסכנת באמצעות התארגנות ותגובה באופן המשמר את הזהות ואת המבנה של המערכת), פגיעות, ובעיקר פליטות וניידות אקלימית (הסתגלות אקלימית המתבטאת בתזוזות מקומיות וולונטריות וזמניות לנוכח איום או שינוי סביבתי) מאותגרים אף הם. מונחים אלה מקבלים משמעות ייחודית וארטיקולטיבית, המורחבת אל מעבר להיבט האקלימי, והם מובנים במלואם רק בהתבוננות דיאלקטית בגורמים המגוונים המחוללים אותם ולא כמציאות אפרורית. הסוציו־אקולוגיה של הרועים מאבדת את חסינותה ואת המבנה החברתי־אקולוגי שלה בשל הפיכת השינויים המרחביים של הרעייה לכפויים ומעוצבי מגבלות המוטלות באמצעות איומים ואלימות.

בדברינו הצגנו התבוננות בעיקר בקטגוריה "ניידות אקלימית", היוצרת לעיתים פליטות אקלימית בשל הבחירה להימנע מתנועה או, לחלופין, בשל ההחלטה לנוע. דנו גם באופן שניידות אקלימית כפניה מתפקדת כצורת אלימות המעצבת את חיי הרועים כפגיעים, מצד אחד, וכידע מקומי וסביבתי המאפשר מאבק על חיי היום־יום מצד שני. אם האקלים של הכיבוש הוא מצב המחולל סוציו־אקולוגיה של אי־ציבות וסיכון אקלימי מתמשך, המשבש מנגוני חוסן והסתגלות, אזי נשאלת השאלה באיזו שפת ממשל אקלימית ניתן להתייחס לקהילות הרועים הפלסטינים והאם נכון להשתמש בתצורות השיח הקיימות. במאמר טענו כי שיח האקלים הרווח בימינו, במסמכי מדיניות ובמחקר, מתפקד כשיח מומחים של ניהול סיכונים מפשט, ממשלי; וכי שיח זה מחמיץ לא רק את היותם של חלק ממונחיו מחוזות כוח בפני עצמם, אלא גם את המורכבות והעומק שבחויית שינוי האקלים. יתרה מזו, השיח מחמיץ את האופן שבו פגיעות אקלימית נחווית, מכוננת ומתעצבת בדיאלקטיקה עם מבני כוח ולחצים אחרים ובאמצעות המתח שבין אלימות לסוגיה ובין ידע מקומי, אתני וגם מגדרי.

שינויי האקלים המסתמנים בהווה והיכולת להגיב להם נחווים בקהילות הרועים הפלסטינים דרך המפגש עם הכיבוש. אם פרקטיקות קולוניאליות הן חלק מן העבר וההווה הסביבתיים באזורנו, הרי שבאמצעות האקלים הן עלולות להיות גם חלק מן העתיד. הכיבוש מתפקד כממשל אקלימי, המעצב את המרחב הסוציו־אקולוגי של הרועים דרך איכות המרעה וקיימות האדמה, יוקר המחיה, בריאותה הפיזית והנפשית של הקהילה ויכולתה לפעול תחת לחץ. הרועים מצידם מתנהלים תחת ממשל הכיבוש בעזרת פרקטיקות סביבתיות־

חברתיות מסורתיות וחדשות. שיקולים סביבתיים מופעלים תמיד בד בבד עם חישוב סיכונים ביחס למשטר הכיבוש ולסביבה גם יחד. עם זאת, במקרים רבים, כשהלחצים מתעצמים, הרועים מכוּנָּנים כפליטים אקלימיים המאבדים את רכושם החיוני ואת סביבת המחיה שלהם ושל עדריהם. המחקר האקלימי הרווח והמונחים המשמשים את מומחי האקלים החדשים היו הופכים תהליכים אלה, כמו גם את הרועים, לבלתי נראים. אך חוויית אקלים הכיבוש היא נושא שחשוב לדון בו ללא פתולוגיזציה של מושאיה. יש להקשיב לסבלם של הרועים, ללמוד את הגאוגרפיות של ההווה והעתיד האקלימיים ולטעת את שיח האקלים במציאות הממשית כאתר של ידע גאופוליטי (Sultana, 2022, 10) המציב חלופה למסגור ההגמוני.

מקורות

- כרם נבות (2022). [משכוכית: רעיה, פריעה וביזה על ידי ישראלים בגדה המערבית](#). כרם נבות.
- מרקס, עמנואל (1988). הבסיס האקולוגי של החברה הבדואית. בתוך יעקב עיני ועזרא אוריון (עורכים). **הבדוים: רשימות ומאמרים**. מדרשת שדה בוקר ובאר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 75–93.
- סתוי, אילן (2000). **גידול צאן במגזר בדואי פזורת הנגב בראשית המאה ה־21**. הכנס ה־12 של האגודה הישראלית למדעי המרעה.
- קנוניץ, יונתן (2021). **רועים בשדות זרים: חוות צאן של מתנחלים ישראלים בגדה המערבית והפגיעה שלהן בזכויות האדם של הפלסטינים**. יש דין – ארגון מתנדבים לזכויות אדם.

Agrawal, Arun, & Joan Bauer (2005). Environmentalism: Technologies of government and the making of subjects. *Ethics and International Affairs* 19(3), 116–118.

Alatout, Samer (2009). Bringing abundance into environmental politics: Constructing a Zionist network of water abundance, immigration, and colonization. *Social Studies of Science* 39(3), 363–394.

Asad, Talal (1970). *The Kababish Arabs: Power, authority and consent in a nomadic tribe*. London: C. Hurst.

- Babiker, Mustafa (2006). African pastoralism through anthropological eyes: Whose crisis. in Mwenda Ntarangwi, David Mills, & Mustafa Babiker (eds.). *African Anthropologies: History, critique and practice*. Codesria and London: Zed Books.
- Biermann, Frank, & Ingrid Boas (2010). Preparing for a warmer world: Towards a global governance system to protect climate refugees. *Global Environmental Politics* 10(1), 60–88.
- Black, Richard (1998). *Refugees, environment and development*. Harlow, Essex: Longman.
- Black, Richard (2001). Environmental refugees: Myth or reality. *UNHCR Working Papers* 34, 1–19.
- Blaikie, Piers, John Cameron, & David Seddon (1980). *Nepal in crisis: Growth and stagnation at the periphery*. Oxford: Oxford University Press.
- Boles, Oliver J., Anna Shoemaker, Colin J. Courtney Mustaphi, Nik Petek, Anneli Ekblom, & Paul J. Lane (2019). Historical ecologies of pastoralist overgrazing in Kenya: Long-term perspectives on cause and effect. *Human Ecology* 47(3), 419–434.
- Braverman, Irus (2009). *Planted flags: Trees, land, and law in Israel/Palestine*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Braverman, Irus (2013). Animal frontiers: A tale of three zoos in Israel/Palestine. *Cultural Critique* 85, 122–162.
- Castree, Noel (2002). Environmental issues: From policy to political economy. *Progress in Human Geography* 26(3), 357–365.
- Dajani, Muna (2020). Thirsty water carriers: The production of uneven waterscapes in Sahl al-Battuf. *Contemporary Levant* 5(2), 97–112.
- Davis, Diana K. (2016). *The arid lands: History, power, knowledge*. Cambridge, MA: MIT Press.
- De-Chatel, Francesca (2014). The role of drought and climate change in the Syrian uprising: Untangling the triggers of the revolution. *Middle Eastern Studies* 50(4), 521–535.
- Evans-Pritchard, Edward E. (1940). *The Nuer: A description of the modes of livelihood and political institutions of a Nilotic people*. Oxford: Clarendon Press.
- Farbotko, Carol, & Heather Lazrus (2012). The first climate refugees? Contesting global narratives of climate change in Tuvalu. *Global Environmental Change* 22, 382–390.

- Fisher, Suannah (2015). The emerging geographies of climate justice. *The Geographical Journal* 181(1), 73–82.
- Foucault, Michelle (2008). *The birth of biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978–79*. (ed. Michel Senellart; trans. Graham Burchell). Basingstoke [England]; New York: Palgrave Macmillan.
- Galvin, Kathleen A. (2009). Transitions: Pastoralists living with change. *Annual Review of Anthropology* 38, 185–198.
- García-Dory, Fernando, Ella Houzer, & Ian Scoones (2021). *Livestock and climate justice: Challenging mainstream policy narratives*. Institute of Development Studies: IDS Bulletin
- Gleick, Peter H. (2014) Water, drought, climate change and conflict in Syria. *Weather, Climate, and Society* 6, 331–340.
- Gottesman, Rachel, Tamar Novick, Ido Ginat, Dan Hasson, & Yonatan Cohen (2021). *Land. Milk. Honey: Animal stories in imagined landscapes*. Zurich: Park Books.
- Gutkowski, Natalia (2018). Governing through timescape: Israeli sustainable agriculture policy and the Palestinian-Arab citizens. *International Journal of Middle East Studies* 50(3), 471–492.
- Gutkowski, Natalia (2021). Bodies that count: Administering multispecies in Palestine/Israel's borderlands. *Environment and Planning E: Nature and Space* 4(1), 135–157.
- Hecht, Susanna B. (1985). Environment, development and politics: Capital accumulation and the livestock sector in eastern Amazonia. *World Development* 13(6), 663–684.
- Joseph, Jonathan (2013). Resilience as embedded neoliberalism: A governmentality approach. *Resilience* 1(1), 38–52.
- Kafle, Hemu K., & Hendrik J. Bruins (2009). Climatic trends in Israel 1970–2002: Warmer and increasing aridity inland. *Climatic Change* 96(1), 63–77.
- Law, John (2004). Conclusion: Ontological politics and after. in John Law. *After method: Mess in social science research*. London: Routledge, 143–156.
- Liverman, Diana (2015). Reading climate change and climate governance as political ecologies. in Tom Perreault, Gavin Bridge, & James McCarthy (eds.). *The Routledge handbook of political ecology*. London: Routledge, 303–319.
- Malkki, Liisa (1992). National geographic: The rooting of peoples and the territorialization of national identity among scholars and refugees. *Cultural Anthropology* 7(1), 24–44.

- Markakis, John (2004). Pastoralism on the margin. in John Markakis (ed.). *Pastoralism on the margin*. London: Minority Rights Group International, 2–37.
- Marx, Emanuel (1967). *Bedouin of the Negev*. Manchester: Manchester University Press.
- Mattalia, Giulia, Gabriele Volpato, Paolo Corvo, & Andrea Pieroni (2018). Interstitial but resilient: Nomadic shepherds in Piedmont (northwest Italy): Amidst spatial and social marginalization. *Human Ecology* 46(5), 747–757.
- McKee, Emily (2016). *Dwelling in conflict: Negev landscapes and the boundaries of belonging*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- McNamara, Karen E., & Chris Gibson (2009). "We do not want to leave our land": Pacific ambassadors at the United Nations resist the category of climate refugees. *Geoforum* 40(3), 475–483.
- Perreault, Tom, Gavin Bridge, & James McCarthy (eds.) (2015). *The Routledge handbook of political ecology*. London: Routledge.
- Rabinowitz, Dan (2020). *Power of deserts: Climate change, the Middle East, and the promise of a post-oil era*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Raffles, Hugh (2002). *In Amazonia: A natural history*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Robbins, Paul (2020). *Political ecology: A critical introduction*. Hoboken, NJ: Wiley.
- Salpeteur, Matthieu, Marco Madella, Hanoz R. Patel, & Victoria Reyes-García (2017). Adaptation, access to resources and mobility: From contemporary pastoral systems to ancient societies. *Nomadic Peoples* 21(2), 191–213.
- Salzman, Philip C. (2018). *Pastoralists: Equality, hierarchy, and the state*. Boulder, CO: Westview Press.
- Scoones, Ian, & Andy Stirling (eds.) (2020). *The politics of uncertainty: Challenges of transformation*. New York: Routledge.
- Slack, Jennifer D. (2006). The theory and method of articulation in cultural studies. in Kuan-Hsing Chen & David Morley (eds.). *Stuart Hall: Critical dialogues in cultural studies*. New York and London: Routledge, 124–140.

- Snorek, Julie, Fabrice G. Renaud, & Julia Kloos (2014). Divergent adaptation to climate variability: A case study of pastoral and agricultural societies in Niger. *Global Environmental Change* 29, 371–386.
- Spivak, Gayatri C. (1988). Can the subaltern speak? *Die Philosophin* 14(27), 42–58.
- Stamatopoulou-Robbins, Sofia (2018). An uncertain climate in risky times: How occupation became like the rain in post-Oslo Palestine. *International Journal of Middle East Studies* 50(3), 383–404.
- Sultana, Farhana (2022). The unbearable heaviness of climate coloniality. *Political Geography* 102638.
- Swyngedouw, Erik (2011). Depoliticized environments: The end of nature, climate change and the post-political condition. *Royal Institute of Philosophy Supplements* 69, 253–274.
- Swyngedouw, Erik (2019). The anthropo(obs)cene. in Tariq Jazeel (ed.). *Keywords in radical geography: Antipode at 50*. Hoboken, NJ: Wiley Blackwell, 253-258.
- Tesdell, Omar (2017). Wild wheat to productive drylands: Global scientific practice and the agroecological remaking of Palestine. *Geoforum* 78, 43–51.
- Tesdell, Omar, Yusra Othman, & Saher Alkhoury (2019). Rainfed agroecosystem resilience in the Palestinian West Bank, 1918–2017. *Agroecology and Sustainable Food Systems* 43(1), 21–39.
- Valdivia, Gabriela (2015). Eco-governmentality. in Tom Perreault, Gavin Bridge, & James McCarthy (eds.). *The Routledge handbook of political ecology*. London: Routledge, 467–480.
- Waha, Katherina, Linda Krummenauer, Sophie Adams,..., & Carl-Freidrich Schleussner (2017). Climate change impacts in the Middle East and Northern Africa (MENA) region and their implications for vulnerable population groups. *Regional Environmental Change* 17(6), 1623–1638.
- Waters, Cathy M., Sarah E. McDonald, Jodie Reseigh, R. Grant, & Don G. Burnside (2020). Insights on the relationship between total grazing pressure management and sustainable land management: Key indicators to verify impacts. *The Rangeland Journal* 41(6), 535–556.
- Watts, Michael J. (1983). *Silent violence: Food famine and peasantry in northern Nigeria*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Watts, Michael J. (2015). Now and then: The origins of political ecology and the rebirth of adaptation as a form of thought. in Tom Perreault, Gavin Bridge, & James McCarthy (eds.). *The Routledge handbook of political ecology*. London: Routledge, 19–50.

Watts, Michael (2016). From vulnerability to resilience: Hans-Georg Bohle's scholarship and contemporary political ecology. *Die Erde: Journal of the Geographical Society of Berlin* 147(4), 252–265.

Wilson, Alice (2017). Ambivalences of mobility: Rival state authorities and mobile strategies in a Saharan conflict. *American Ethnologist* 44(1), 77–90.

Ziv, Baruch, Hadas Saaroni, Roe Pargament, Tzvi Harpaz, & Pinhas Alpert (2014). Trends in rainfall regime over Israel, 1975–2010, and their relationship to large-scale variability. *Regional Environmental Change* 14(5), 1751–1764.



ד"ר מירי לביא־נאמן, מכון הערבה ללימודי הסביבה.

דוא"ל: mirilav@gmail.com

שחר שלוח, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב.

דוא"ל: sh.shiloh@gmail.com